

Отримано: 15 квітня 2019 року

Прорецензовано: 7 травня 2019 року

Прийнято до друку: 23 травня 2019 року

e-mail: novicka2@ukr.net

DOI: 10.25264/2519-2558-2019-6(74)-121-124

Новіцька О. І. Назви чоловічих головних уборів у говірках Підгаєччини Тернопільської області. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: серія «Філологія»*. Острого: Вид-во НаУОА, 2019. Вип. 6(74), червень. С. 121–124.

УДК 811.161.2

Новіцька Оксана Іванівна,
кандидат філологічних наук, ДВНЗ «Тернопільський державний медичний університет
імені І. Я. Горбачевського МОЗ України»

НАЗВИ ЧОЛОВІЧИХ ГОЛОВНИХ УБОРІВ У ГОВІРКАХ ПІДГАЄЧЧИНИ ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ

У статті досліджено назви чоловічих головних уборів, що побутують на Підгаєччині. Підгаєцькі говірки є центральною частиною надністрянського діалекту і певною мірою репрезентують характерні риси говірок надністрянського діалекту південно-західного наріччя. Кожне з найменувань, що зафіксоване на території Підгаєччини охарактеризовано за певними параметрами: з'ясовано семантику лексеми, подано перелік населених пунктів, у говірках яких засвідчено номінацію, вказано на її фіксацію у загальномовних і фахових словниках, відзначено лексико-семантичні паралелі в інших говорах української мови та в інших мовах, встановлено походження лексеми.

Ключові слова: підгаєцькі говірки, лексико-семантична група, назви головних уборів, лексема.

Oksana Novitska,
Candidate of Philological Sciences, Associate Professor of the Ukrainian Language Department
I. Horbachevsky Ternopil State Medical University

THE NAMES OF MEN'S HEADGEAR IN PIDHAYTSI SUBDIALECTS OF TERNOPIIL REGION

The names of men's headgear used in Pidhaytsi district are investigated in the article. Pidhaytsi subdialects are central part of the Naddnistrianshchyna dialect and to a certain extent represent the characteristic features of subdialects of the Naddnistrianshchyna dialect of the southwestern supradialect.

Pidhaytsi district is located in the western part of Ternopil region. The areal of Pidhaytsi district borders with Terebovlya, Buchach, Monastyrysk, Berezhany and Kozova districts of Ternopil region and Halych district of Ivano-Frankivsk region.

Nowadays, many thematic groups of Ukrainian subdialects vocabulary as well as large communicative arrays remain unexplored. The areals that are not sufficiently studied include Pidhaytsi subdialects. Its lexemes enrich the Ukrainian language. The lexical units of the subdialect are names, that have the same meaning in other Ukrainian dialects, many of them are universal and normative, but at the same time they are characterized by a number of features.

The connection with one of the most flexible elements of material culture is special feature of the household vocabulary of Pidhaytsi subdialects that makes it dynamic and unfixed. Therefore, the active development process of enriching the group of the names of clothing does not finish.

Key words: Pidhaytsi subdialects, lexical-semantic group, names of men's headgear, lexeme.

Упродовж останніх десятиліть побутова лексика стала об'єктом вивчення для багатьох лінгвістів. Дослідження тематичних груп побутової лексики дає цінну інформацію, що розширює емпіричну базу української діалектології. Увага до лексичного складу народних говірок зумовлена необхідністю більш детального дослідження структури словника окремих говірок, його системної організації, вирішення питання просторового розміщення лексики, взаємодіюнь словникового складу різних діалектів. Серед недостатньо досліджених в історичному та мовознавчому аспектах тематичних груп української лексики особливий інтерес становить побутова лексика, яка у словниковому складі української мови посідає помітне місце. Велику групу побутової лексики, досить різноманітну і цікаву щодо походження та часу виникнення, становлять народні назви одягу. Назви одягу – складна багатопланова лексична система, компоненти якої виділяють на основі логікопредметного членування. Це одні з найдавніших груп лексики, що пов'язані з матеріальною культурою суспільства [5, с. 138]. Тематична група назв одягу складається з окремих лексико-семантичних груп (ЛСГ) та утворює складну і розгалужену систему, до якої входить ЛСГ назв головних уборів.

Мета нашої роботи – проаналізувати лексико-семантичні особливості назв чоловічих головних уборів, які побутують у говірках Підгаєччини. Реалізація поставленої мети передбачала розв'язання таких завдань: 1) на підставі польових записів установити функціональну активність номенів на позначення досліджуваних сем говірок Підгаєччини; 2) подати структурно-семантичний та етимологічний аналіз лексем; 3) установити лексикосемантичні паралелі з іншими українськими діалектними континуумами.

Актуальність дослідження зумовлена відсутністю комплексного дослідження ЛСГ чоловічих головних уборів у говірках Підгаєччини, попри те, що назви головних уборів багатьох регіонів досліджені.

ЛСГ назв головних уборів, що є складовою частиною ЛТГ назв одягу і зупинили увагу дослідників різних діалектних зон, зокрема, на території північного наріччя ці назви досліджували Л. Анісімова, Ф. Бабій, Г. Гримашевич, Д. Неділько, О. Никончук, Л. Пономар, А. Соколовська та ін.; в південно-східному регіоні – К. Глуховцева, Н. Клименко, О. Коваленко, Л. Лисиченко, Т. Ніколаєва, Т. Щербина та ін. Українську діалектну лексику південно-західного наріччя вивчали Г. Березовська, З. Бичко, Я. Вакалюк, В. Грещук, Н. Пашкова, Т. Піщура, О. Полянська, В. Прокопенко та ін. Також фіксацію назв головних уборів знаходимо у лексикографічних працях. Матеріалом для дослідження стали власні польові записи, зібрані в 37-х населених пунктах Підгаєччини.

Усі назви головних чоловічих уборів, які побутують на Підгаєччині, слід поділити на *зимові*, *весняні* та *літні*.

Узимку чоловіче населення Підгаєччини носить зимові шапки, що представлені родовою назвою *шапка*, яка диференціюється за такими семантичними ознаками, як “матеріал виготовлення” (*баран'єча шапка*, *кр'їл'єча*, *норкова*, *шапка з нутр'її*); “частина тіла” (*шапка вушанка*), “територіальна ознака” (*кримка*).

На досліджуваній території ‘зимовий чоловічий головний убір’ має назви: *шапка*, *шапочка*, *шапчина* (весь ареал), *шапка вушанка* (весь ареал), *баран'єча шапка* (весь ареал), *шапка з нутр'її* (весь ареал), *шапка з лиса* (весь ареал), *кр'їл'єча* (весь ареал), *норкова* (весь ареал), *кримка* (Рудн., Лиса, Носів, Литв., Стар. Литв., Шум., Боків), *кучма* (Рудн., Лиса, Носів, Литв., Стар. Литв., Шум., Боків).

У сучасній українській літературній мові слово *шапка* вживається зі значенням ‘головний убір (переважно без полів, м'який, теплий)’ [СУМ, XI, с. 407].

Назва *шапка* є дуже давньою, вона відома з XIVст. [Срезн., III, с. 158]. Остаточної думки про походження цього слова у лінгвістичній літературі не існує [Фасмер, IV, с. 406], хоч вважається можливим запозичення через нім. *schapel* ‘шапка’ від фр. *chapel* ‘шапка’ [ЕСУМ, VI, с. 378]. Г. Циганенко доводить, що іменник *шапка* у формі *шап* запозичений в російську мову давно (в пам'ятках з XIVст.) [Цыг., с. 377]. А. Усцінович вважає, що лексему *шапка* утворено від *шап* за допомогою суфікса *-ьк-а* (по типу свитка) [7, с.189].

Назва *шапка* у значенні ‘головний убір’ поширена у надністрянських говорах – *шапка* [2, с. 148], у гуцульських – *шапка* [ГГ, с. 216], у територіально віддалених східнослов'янських говорах – *шапка* [СУСГ, с. 172], у бойківських говорах – *шапка*, *шапка*, *шапоїка*, [СБГО, II, с. 380], у західнополіських – *шапка* [6, с. 22], лемківських говорах – *шапка* [КСЛП, с. 345]. Лексичними паралелями до українського *шапка* є рос. *шапка* [Даль, IV, с. 621], білор. *шапка* [КСУМ, с. 495], [ДСБ, с. 260].

Назви *шапочка*, *шапчина* в як зменш.-пестл. до *шапка* на Підгаєччині вживаються на позначення головних уборів для дітей.

Лексема *баран'єча шапка* у досліджуваних говірках позначає шапку, виготовлену з баранячого хутра. Назва *шапка* відома у бойківських говірках, у говірках покуття – *баран'єча шапка*, *баран'єчка* [3, с. 61], у лемківських говірках побуте назва – *баранка* [КСЛП, с. 24].

Залежно від матеріалу виготовлення (хутра) на Підгаєччині *шапка* має назви *шапка з нутр'її*, *шапка з лиса*, *кр'їл'єча*, *норкова*.

Подібні назви простежуються у говірках Покуття – *кр'їл'єча*, *норкова*, *нутр'їїєва* [3, с. 61], у західнополіських говірках функціонують назви *шапка з нутр'її*, *шапка крол'єча*, *шапка норкова* [1, с. 324].

Для позначення чоловічої хутряної шапки з вухами у підгаєцьких говірках зафіксовано назву *вушанка*. У літературній мові слово *вушанка* зафіксоване в ідентичному значенні з говірковим [СУМ, I, с. 791]. Лексема прозора за своєю етимологією – *вушанка* < *вухо* (< праслов. **ихо*) [ЕСУМ, I, с. 441].

Поряд із зазначеними лексемами на Підгаєччині побуте лексема *кримка* у значенні ‘зимова шапка, яку шили із з кримських смушків’. У літературній мові назву *кримка* зі значенням ‘зимова шапка, яку шили із з кримських смушків’ не зафіксовано. Слово запозичене з російської мови, пор. рос. *крымка* 1) ‘порода коня для їзди верхи’; 2) ‘чорні і сірі шкірки кримських ягнят’; 3) ‘сіль із кримських озер’. [ЕСУМ, III, с. 93; Фасмер, II, с. 389]. У доступних нам джерелах подібних назв не зафіксовано.

Лексема *кучма* на досліджуваній території побуте зі значенням ‘висока козацька шапка’. У Словнику української мови це слово кваліфіковане як розмовне і вживається у значенні 1) ‘висока бараняча шапка’; 2) ‘висока копиця (про волосся)’ [СУМ, IV, с. 423], що походить від праслов. **кусьта* ‘чубик, коси, укладені навколо голови’, або **кука* ‘кулак’, < ‘чось зігнути’ [ЕСУМ, III, с. 168].

Цей номен фіксують різні діалектні регіональні словники, зокрема західнополіський – *кучма* ‘чоловіча шапка’ [СЗПА, с. 47], словник Одещини – *кучма* ‘висока зимова чоловіча шапка без відлог на вуха’ [СГОМ, с. 274]. Таку ж номінацію зафіксовано в говірках Гуцульщини – *кучма* ‘чоловіча зимова шапка’ [ГГ, с. 108], Надністрянщини – *кучма* ‘шапка’ [2, с. 148], Бойківщини – *кучма* ‘бараняча зимова шапка’ [СБГО, I, с. 400].

На позначення міжсезонного чоловічого головного убору, що виготовлений з тканини, із козирком, у досліджених говірках зафіксовано такі лексеми, як: *кашкет* (Рудн., Лиса, Носів, Литв., Стар. Литв., Шум., Боків, Угрин., Яблун., Завал., Сер., Затур., Заст., Пан., Черв., Гнил., Серед.), *кашкет* (весь ареал), *кашк'ет* (Білокр., Вага, Юстин., Новос., Михайл., Попл., Бронгал., Степ., Соняч.), *фуражка* (Рудн., Лиса, Носів, Литв., Стар. Литв., Шум., Боків), *кози́рок* (Рудн., Лиса, Носів, Литв., Стар. Литв., Шум., Боків), *маза́тинка* (див. (Рудн., Лиса, Носів, Литв., Стар. Литв.), *кепка* (Підг., Стар. М., Мирне, Муж., Сільце, Гол., Галич, Верб., Вол., Голг., Мозол., Заг.)

У сучасній українській літературній мові лексема *кашкет* уживається на позначення ‘чоловічого головного убору із козирком’ [СУМ, IV, с. 124], що запозичена з польської мови, пор. пол. *kaszkieta* ‘вид шолома’ [ЕСУМ, II, с. 411].

Лексема *кашкет* поширена у бойківських – *кашк'ет* ‘кашкет’ [СБГО, I, с. 344] та надністрянських говірках – *кашкет* ‘кепка’ [2, с. 148]. Лексичними паралелями до укр. *кашкет* є рос. *кашкет*, болг. *кас'кет*, ч. *kasket* ‘головний убір, шолом’ [ЕСУМ, II, с. 411].

Назва *фуражка* у значенні ‘головний убір’ в українській літературній мові не закріпилася. За етимологічними дослідженнями слово запозичено з російської мови, пор. рос. *фуражка* ‘головний убір, що одягають при фуражуванні’, що походить від нім. *Furagiärmütze* ‘головний убір’ або польської, пор. *furazerka* ‘головний убір’ [Фасмер, IV, с. 210].

Лексему *фуражка* зі значенням ‘чоловічий головний убір із козирком, кашкет, картуз’ зафіксовано у буковинських говірках [СБГ, с. 606].

Шляхом метонімічного перенесення із назви *кози́рок* на Підгаєччині утворилася назва головного убору *кози́рок*. Слово *кози́рок* у сучасній українській літературній мові вживається на позначення 1) ‘щиток головного убору (кашкета, картуза тощо), який виступає півколом над чолом’ (щиток для захисту очей, що його надягають окремо (без головного убору); 2) ‘у значенні присл. *кози́ром*’; 3) розмов. ‘те саме, що дашок; піддашок’), 4) діалектне ‘кашкет, картуз’ [СУМ, IV, с. 212]. Назва походить від праслов. **kozurь* (*kozura*) ‘щит (з козячої шкіри)’, похідне від назви тварини **koza* ‘коза’ [ЕСУМ, II, с. 499].

Зі значенням 'кашкет' лексема *кози/рок* зафіксована у середньополіських говірках [4, с. 61], у буковинських говірках зафіксовано номен – *козирка* 'кепка, кашкет' [СБГ, с. 216].

На Підгаєччині простежується назва *мазепинка*. Козацька старшина XVII століття носила шапку, що мала назву *мазепинка*. Очевидно, такий головний убір носив знаменитий український гетьман Іван Мазепа. А згодом в українських козаків з'явилися шапки, пошиті на зразок гетьманської, звідси й назва *мазепинка*. Апелятив *мазепинка* простежується лише в розмовному мовленні. В українській літературній мові він не закріпився, хоча сама реальія продовжила своє існування в українській галицькій армії, про що свідчать твори художньої літератури [8, с. 122].

Назва *кепка* 'головний убір з козирком' у сучасній українській літературній мові вживається на позначення 'чоловічого головного убору із м'яким дашком, без твердого денця та околички' [СУМ, IV, с. 141]. В українську мову назва запозичена з французької мови через польське посередництво, пор. фр. *kepi* 'шапка, ковпак, берет', що походить від нім. *Käppi* 'шапка, ковпак, берет' [ЕСУМ, II, с. 423]. Лексичними паралелями до укр. *кепка* є рос. *кепи*, *кепка*, білор. *кепі*, *кепка*, пол. *kerpi*, болг. *кепе* 'військова безкозирка' [ЕСУМ, II, с. 423].

На позначення літного капелюха з широкими крисами, плетеного або зшитого з тканини, у досліджуваних говірках мовці використовують лексеми *бриль* (Боків, Шумл., Угрин., Яблун., Завал., Заст., Литв., Стар. Литв., Рудн., Лиса, Носів), *капел'ух* (Підг., Боків, Шумл., Угрин., Яблун., Завал., Заст., Мирне, Білокр., Литв., Стар. Литв., Рудн., Лиса, Носів, Верб., Голг., Мозол., Пан., Попл., Степ., Соняч., Новос., Юстин., Сільце, Гнил., Черв., Затур., Муж., Михайл., Серед., Вага, Галич, Гол., Вол., Заг., Стар. М., Бронгал.).

У сучасній українській літературній мові назва *бриль* уживається на позначення 'головного убору з широкими полями' [СУМ, I, с. 236]. Як засвідчують етимологи, лексема *бриль* запозичена з польської мови; пор. пол. *bryl* 'бриль' [ЕСУМ, I, с. 257].

Такі чи структурно подібні назви поширені і в інших українських говірках, зокрема у наддністрянських – *бриль* 'капелюх' [2, с. 148]. Лексичними паралелями в інших мовах є білор. *брыль*. 'капелюх' [КСУМ, с. 927], рос. *брыль* 'широкополий капелюх' [СРНГ, II, с. 186-187].

Назва *капел'ух* 'літній капелюх з широкими крисами, плетений або зшитий з тканини' у сучасній українській мові вживається із значенням 'жіночий або чоловічий головний убір із фетру, соломи тощо; бриль' [СУМ, IV, с. 92]. В українську мову назва запозичена з польської, яка перейнята з латинської, пор. лат. *capellucio* 'вид головного убору' [ЕСУМ, II, с. 370].

Подібні назви зафіксовано у бойківських говірках – *капелюш'ча* 'капелюшок' [СБГО, I, с. 339], у західнополіських – *капел'уш* 'капелюх'; 'бриль'; 'верхній сніп на полукіпкові' [СЗПГА, I, с. 209], у поліських – *капел'уш* 'капелюх' [СПГЛ, с. 90], у львівському лексиконі – *капел'уш* 'капелюх' [ЛЛ, с. 345], лемківських говірках – *капел'уш* 'капелюх', 'капелюх, чоловічий і жіночий головний убір' [Дуда, с. 158; КСЛГП, с. 132]. Іншомовними паралелями до укр. *капел'ух* виступають рос. *капелюх* 'шапка, кашкет; хутряна шапка з вухами', білор. *капялюш* 'шапка, кашкет', ч. *kapelusz* 'шапка, кашкет; хутряна шапка з вухами' [ЕСУМ, II, с. 370].

Сьогодні багато тематичних груп лексики українських говірок, великі говіркові масиви залишаються не дослідженими. До ареалів, що недостатньо вивчені, належать і підгаєцькі говірки, які своїми лексемами збагачують українську мову. Лексичні одиниці говірки становлять номени, які з тим же значенням уживаються і в інших українських діалектах, багато з них є загальнонародними і нормативними, проте значна їхня кількість характеризується низкою особливостей. Ряд підгаєцьких назв головних уборів мають лексико-семантичні паралелі у інших говорах української мови. Особливістю побутової лексики Підгаєччини є її тісний зв'язок з одним із найрухливіших елементів матеріальної культури, що робить її динамічною та нестійкою. Тому активний процес розвитку, збагачення групи назв одягу не припиняється і досі.

Література:

1. Березовська Г. Г. Словник назв одягу та взуття у східнополіських говірках. Умань : Уманське комунальне видавничо-поліграфічне підприємство, 2010. 348 с.
2. Бичко З. М. Діалектна лексика наддністрянського говору. Тернопіль : Лідер, 2000. 280 с.
3. Гавадзин О. Назви головних уборів у говірках Прикарпаття. *Українознавчі студії*. 2012–2013. № 13–14. С. 59–60.
4. Гримашевич Г. І. Словник назв одягу та взуття середньополіських та суміжних говірок. Житомир, 2002. 184 с.
5. Новіцька О. І. Назви плечового одягу в говірках Підгаєччини Тернопільської області. *Лінгвостилістичні студії*. 2017. Вип. 6. С. 137–147.
6. Пономар Л. Г. Назви одягу Західного Полісся. Київ, 1997. 182 с.
7. Усцінович А. К. Да слоўніка Навагрудчыны. *Жывое народнае слова*. Мінск : Навука і тэхніка, 1992. С. 105–114.
8. Яценко Н. О. Формування назв військового одягу в українській мові. Київ: Ін-т української мови: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2009. 179 с.

Список джерел:

- ГГ – Гуцульські говірки: короткий словник / за ред. Я. Закревської. Львів, 1997. 232 с.
- Даль – Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка : в 4 т. Москва : Рус. язык. Т. I. 1978. 699 с. ; Т. II. 1979. 779 с. ; Т. III. 1980. 555 с. ; Т. IV. 1980. 683 с.
- ДСБ – Діялектны слоўнік Брэстчыны. Мінск : Навука і тэхніка, 1989. 290 с.
- Дуда – Дуда І. Лемківський словник. Тернопіль, 2011. 376 с.
- ЕСУМ – Етимологічний словник української мови : в 7 т. / [уклад. Р. В. Болдирев та ін. ; редкол. О. С. Мельничук та ін.]. Київ: Наук. думка. Т. I.–VI.
- КСЛГП – Пиртей П. Короткий словник лемківських говірок / [упор. і підгот. до друку Є. Д. Турчак]. Івано-Франківськ : Сіверсія МВ, 2004. 364 с.
- КСУМ – Бялькевіч І. К. Краєві слоўнік усходняй Магіл'еўшчыны. Мінск, 1970. 512 с.
- ЛЛ – Хобзей Н., Сімович О., Ястремська Т., Дидик-Меуш Г. Лексикон львівський: поважно і на жарт. Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2009. 672 с.
- СБГ – Словник буковинських говірок / за ред. Н. В. Гуйванюк. Чернівці.
- СБГО – Онишкевич М. Й. Словник бойківських говірок : у 2 ч. Київ: Наук. думка, 1984. Ч. 1. 496 с. ; Ч. 2. 516 с.
- СГОМ – Москаленко А. А. Словник діалектизмів українських говірок Одеської області. Одеса, 1958. 80 с.
- СЗПГА – Аркушин Г. Л. Словник західнополіських говірок : у 2 т. Луцьк : Вежа, 2000. Т. 1–2.

СПГЛ – Лисенко П. С. Словник поліських говорів. Київ: Наук. думка, 1972. 260 с.

Срезн. – Срезневский И. И. Материалы для словаря древнерусского языка : у 3 т. Санкт-Петербург, 1893–1912. Т. 1 : А-К. 776 с.

СРНГ – Словарь русских народных говоров / под ред. Ф. П. Филина. Москва, 1965–1983. Вып. 1–26.

СУМ – Словник української мови : в 11 т. Київ: Наук. думка, 1970–1980. Т. I.–XI.

СУСТ – Словник українських східнословобожанських говірок / укл. К. Д. Глуховцева, В. В. Леснова, І. О. Ніколаєнко та ін. Луганськ, 2002. 233 с.

Фасмер – Фасмер М. Этимологический словарь русского языка : в 4 т. / пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачева. 2-е изд., стереотип. Москва: Прогресс. Т. I. 1986. 546 с. ; Т. II. 1986. 642 с. ; Т. III. 1987. 830 с. ; Т. IV. 1987. 860 с.

Цыг. – Цыганенко Г. П. Этимологический словарь русского языка. 2-е изд., перераб. и доп. Київ: Рад. школа, 1989. 510 с.

Список умовних скорочень обстежених населених пунктів Підгасцького району, Тернопільської області

Підг. – м. Підгайці, Бок. – с. Боків, Шумл. – с. Шумляни, Угрин. – с. Угринів, Яблун. – с. Яблунівка, Зав. – с. Завалів, Заст. – с. Заставче, Біл. – с. Білокриниця, Литв. – с. Литвинів, Рудн. – с. Рудники, Нос. – Носів, Верб. – с. Вербів, Голг. – с. Голгоча, Моз. – с. Мозолівка, Пан. – с. Пановичі, Попл. – с. Поплави, Степ. – с. Степове, Нов. – с. Новосілка, Юстин. – с. Юстинівка, Гнил. – с. Гнильче, Черв. – с. Червень, Заг. – с. Загурин, Муж. – с. Мужилів, Мих. – с. Михайлівка, Сер. – с. Середне, Гал. – с. Галич, Вол. – с. Волиця, Заг. – с. Загайці, Стар. М. – Старе Місто, Гол. – с. Голендра.